KANTONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU
KULTURNO-HISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLIJEĐA
SARAJEVO
INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF CULTURAL-HISTORICAL AND NATURAL HERITAGE OF CANTON SARAJEVO

NAZIV DOBRA BAŠTINE

Kulturno-sportski, sajamski i privredni centar Skenderija

VEZA SA BAZAMA DOKUMENTACIJSKIH ZBIRKI

ID BROJ / ŠIFRA	REGISTAR BR.	DOSIJE BR.
6 5 0 1 0 0 3 E - 2		

KATEGORIJA

Objekti sporta i zabave - Stadioni i sportske dvorane. Kompleks KSC Skenderija je višenamjenski arhitektonsko-urbanistički kompleks koji, osim sportskih, objedinjuje kulturne, sajamske, komercijalne i javne sadržaje.

PODACI O LOKACIJI DOBRA

KATASTARSKI PODACI	ADRESA , OPŠTINA, MJESTO
K.O.Sarajevo VIII: k.č. 1439/1 (površina parcele: 41452,0m²); k.č. 1442/1 (površina parcele 12157,0m²); k.č. 1442/5 (površina parcele 3278,0m²)	Terezija bb, Općina Centar Sarajevo

PODACI O STATUSU DOBRA

- Arhitektonsko-urbanistički kompleks Skenderija ima status EVIDENTIRANO POTENCIJALNO DOBRO BAŠTINE sa ID brojem: 6501003E-2.[1]
- Kroz Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa rađen 2003.godine za Regulacioni plan "Skenderija" spotsko-kulturni objekti kompleksa "Skenderija" su valorizirani kao visoka arhitektonska i ambijentalna vrijednost.
- Historijat lokacije Skenderije opisan i kroz Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa koji je rađen 2008.godine za Regulacioni plan "Podgaj-Tekija"
- Objekti kompleksa KSC Skenderija, nalaze se unutar obuhvata Zaštitnog pojasa "Historijskog urbanog krajolika (HUK) Sarajevo", "Službeni glasnik BiH", broj 1/21 i 10/21

PODACI O NAMJENI DOBRA

Izvorna namjena Skenderije je kulturno-sportski, sajamski i privredni centar.
Današnja namjena Skenderije je kulturno-sportski, sajamski i privredni centar.

PODACI O VLASNIŠTVU

Kompleks KSC Skenderija (vlasnici/posjednici)[2]:
K.O.Sarajevo VIII:
k.č. 1439/1 (površina parcele: 41452,0m²), način korištenja: poslovna zgrada u privredi (površina: 26321,0m²), zemljište uz privrednu zgradu (površina: 15131,0m²); vlasnici: KJP Centar **"**Skenderija**"** d.o.o. Sarajevo

[1] Vidjeti Zakon o zaštiti kulturne baštine Kantona Sarajevo, Službene novine Kantona Sarajevo br 2/00
[2] Podaci preuzeti www.katastar.ba , pristup,17.02.2023.

k.č. 1442/1 (površina parcele 12157,0m²), način korištenja: poslovna zgrada u privredi (površina: 9314,0m²), dvorište (površina: 2843,0m²); vlasnici: Zavod za izgradnju kantona
k.č. 1442/5 (površina parcele 3278,0m²), način korištenja: gradilište (površina: 3278,0m²); vlasnici: Zavod za izgradnju kantona.

GRANICE OBUHVATA SA ZAŠTITNIM ZONAMA

Skenderija je na sjecištu doline Miljacke i doline Koševo. Kompleks KSC Skenderija je građen je kao ansambl više slobodnostojeći objekata: doma mladih, dvorane Mirza Delibašić (10.900m²), platoa Skenderija (9000m²) i privrednog grada (274 poslovna prostora). Ledena dvorana izgrađena za potrebe Zimskih olimpijskih igara 1984. godine, bila je sportska dvorana veličine 3226m². Ukupna površina oko 70.000m².

VALORIZACIJA

Kulturno-historijske i dokumentarne vrijednosti

Skenderija ima dokumentarno-historijsko svojstvo sa značenjem koje se ogleda u činjenici da predstavlja potvrdu o značajnim i sveobuhvatnim modernizacijskim tokovima i razvojem Sarajeva kao političkog, društvenog, kulturnog i sportskog središta Bosne i Hercegovine, od sredine, pa do devedesetih godina XX stoljeća. Smještena na lokaciji koja je i u ranijim historijskim vremenima imala značaj u urbanom kontekstu svjedoči o transformacijama ali i kontinuitetu razvoja grada. Skenderija predstavlja značajan primjer arhitekture druge polovine XX stoljeća, u kojem se prepliću historijski, društveni i kulturni slojevi grada. Svjedoči o vremenu u kojem su javni objekti velikih kapaciteta postajali nosioci novih urbanih identiteta i društvenog razvoja. Njen značaj posebno proizilazi i iz uloge koji je imala u oblikovanju svakodnevnog života građana kao i uloge koji je imala u oblikovanju savremenog gradskog prostora. Dokumentarno-historijska vrijednost ogleda se kroz događaje, društvene prakse i različita iskustva koja su se odvijala na tom prostoru.

Društvene, simboličke i memorijalne vrijednosti

Centar Skenderija posebno posmatran kroz odnos ljudi i zajednice prema ovom objektu, temeljeno na savremenim principima valorizacije naslijeđa[3], ukazuje da predstavlja važno mjesto u kolektivnom identitetu građana Sarajeva. Kao takvo razvilo se usljed intenzivnih veza koje su se uspostavljale kroz sadržaje, događaje i značenja prostora Skenderije sa samim građanima. Skenderija je bila mjesto gdje se ostvarivala socijalna povezanost ljudi, za veliki broj Sarajlija bila je nezaobilazno mjesto njihovih života. Simboličko svojstvo se ogleda u vrijednosti koji ovaj objekat predstavlja za kolektivnu memoriju, posebno povezanu sa sedamdesetim i osamdesetim godinama XX stoljeća, koji se danas u široj zajednici percepira kao vrijeme napretka našeg društva. Građani Skenderiju pamte kao mjesto interakcije, susreta, zabave, mjesto gdje su se mogli doživjeti raličiti sadržaji. U kolektivnoj memoriji grada reprezentuje svakodnevnicu gradjana, simbol je modernosti i napretka bosanskohercegovačkog društva druge polovine XX stoljeća.

Značaj i funkcija dobra

Od vremena kada je svečano otvorena (1969), pa sve do devedesetih godina XX stoljeća Skenderija je bila važno središte društvenog, kulturnog i sportskog života Sarajeva i Bosne i Hercegovine. Bila je jedan od ranije izgrađenih objekata u Sarajevu koji vežemo sa socijalističkim brutalizmom. Multifunkcionalni prostor prilagodljiv za različite sadržaje bio je domaćin brojnih važnih kulturnih, sportskih i drugih manifestacija. Skenderija je posebno zbog svoje višenamjenske funkcije povezana sa razvojem i uspjesima bosanskohercegovačke kulture, umjetnosti i sporta. U tom kontekstu jedna je od poveznica koje se odnose na sarajevsku pop, rok muzičku scenu, likovnu i umjetničku scenu, na Košarkaški klub Bosna, kao i nezaobilazno mjesto povezano sa organizacijom događaja XIV Zimskih olimpijskih igara 1984. godine, koji se također u kolektivnoj memoriji veže za vrijeme sveukupnog prospariteta Sarajeva.

Arhitektonsko-oblikovne vrijednosti

Arhitektonsko-oblikovna vrijednost Skenderije ogleda se u jedinstvu složene prostorne kompozicije, unutar koje pojedinačni objekti zadržavaju vlastiti oblikovni identitet. Različite namjene izražene su kroz različite geometrije i visine volumena, povezane naglašenim horizontalnim potezima u prepoznatljivu cjelinu. U savremenom prikazu kompleksa posebno je istaknuta horizontala na visini od 4,60 m iznad trga, koja objedinjuje objekte, dok se iznad nje izdvajaju volumeni čiji oblici upućuju na sadržaje koje obuhvataju.[4] Vrijednost takvog rješenja proizlazi iz usklađenosti pojedinačnih arhitektonskih izraza i cjeline ansambla, ostvarene bez njihovog oblikovnog ujednačavanja.

[3] Vijeće Evrope. (2005). Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention), Australia ICOMOS. (2013), The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, 2013, Approaches to the Conservation of Twentieth-Century Cultural Heritage: Madrid–New Delhi Document, 2017.

[4] *ARH: revija za arhitekturu*, godina X, br. 13/14, januar–juni 1972, Sarajevo: Savez arhitekata Bosne i Hercegovine.

Snažna plastika betonskih elemenata, izraženi krovni obrisi, dubina natkrivenih pristupa i ritam fasadnih otvora oblikuju arhitekturu izrazite prostorne i materijalne prepoznatljivosti. Odnos punih ploha, ostakljenih površina i uvučenih dijelova ostvaruje smjenjivanje mase i prostorne otvorenosti, dok izvorno vidljivi beton učestvuje u oblikovanju karaktera građevina. Posebnu vrijednost predstavlja dosljednost ovog arhitektonskog jezika u vanjskom oblikovanju i unutrašnjim prostorima, naročito u Domu mladih, gdje kružni volumen dvorane, okolni hol i stepeništa čine povezanu prostornu kompoziciju. Ove osobine predstavljaju bitne nosioce arhitektonskog identiteta kompleksa.[5]

Horizontalnost i ritam otvora u oblikovanju fasada

Arhitektonski izraz nižih dijelova Skenderije obilježava naglašena horizontalnost, ostvarena smjenjivanjem punih betonskih pojaseva i kontinuiranih nizova prozora. Ostakljene površine vizuelno rasterećuju betonske volumene, dok istaknuti rubovi međuspratnih i krovnih ploča naglašavaju njihovu izduženost. Povlačenje ostakljenja iza ravni betonskih elemenata stvara dubinu i sjenu, dodatno raščlanjujući fasadu.

Ponavljanje prozorskih modula uspostavlja jasan ritam, unutar kojeg se kombinuju sitnija kvadratna polja i veće pravougaone površine. Takav odnos uvodi različita mjerila u kompoziciju: veća staklena polja omogućavaju otvorenije vizuelne veze s okruženjem, a sitniji raster daje fasadama finiju razradu, blisku neposrednom doživljaju pješaka. Nastavljanje prozorskih nizova oko uglova dodatno ublažava zatvorenost volumena i naglašava kontinuitet fasadnog omotača.

Vrijednost ovakvog oblikovanja sadržana je u ravnoteži masivnosti betona i vizuelne lakoće stakla. Transparentni dijelovi povezuju unutrašnje sadržaje s platoima i komunikacijama, dok polja staklenih prizmi ostvaruju svjetlosnu vezu uz zadržavanje vizuelne zatvorenosti. Različiti stepeni otvorenosti tako učestvuju u jedinstvenom arhitektonskom izrazu, čiju prepoznatljivost određuju i proporcije otvora, njihov raster i odnos prema punim površinama.

Oblikovna pažnja posvećena stražnjim fasadama dodatno potvrđuje arhitektonsku cjelovitost Skenderije. Posebno se izdvaja stražnji ulaz dvorane Mirza Delibašić, naglašen zakrivljenom betonskom nadstrešnicom koritastog profila i istaknutim zidnim elementom s vertikalno izbrazdanom površinom. Odnos zakrivljene forme, rebraste teksture i horizontalnih pojaseva fasade stvara izražajnu kompoziciju, u kojoj svjetlo i sjena dodatno ističu plastičnost betona. Ulaz tako dobija prepoznatljiv arhitektonski karakter i na manje izloženoj strani kompleksa.

Oblikovna srodnost ove nadstrešnice s koritastim krovnim elementom uz cilindrični volumen Doma mladih upućuje na ponavljanje i prilagođavanje zajedničkog arhitektonskog motiva različitim dijelovima cjeline. Takve veze, zajedno s primjenom staklenih prizmi i pažljivom obradom betona na servisnim objektima, pokazuju da se dosljednost oblikovanja proteže kroz cijeli kompleks. Vrijednost Skenderije sadržana je i u toj razradi manje istaknutih prostora, čiji detalji ravnopravno doprinose njenom arhitektonskom identitetu.

Betonski reljefni znak kao dio arhitektonskog identiteta Doma mladih

Poseban detalj Doma mladih predstavlja betonski reljefni znak, ponovljen na dvije njegove fasade. Materijalom, položajem i oblikovanjem djeluje kao sastavni dio arhitektonske kompozicije, čime doprinosi likovnoj vrijednosti i prepoznatljivosti objekta. Izvedba u betonu neposredno ga povezuje s materijalnim izrazom građevine, dok reljefna obrada kroz igru svjetla i sjene naglašava plastičnost fasade. Ponavljanjem na dvije strane objekta znak postaje prepoznatljiv motiv pri njegovom sagledavanju iz različitih pravaca.

Njegova dosad uočena prisutnost isključivo na Domu mladih otvara mogućnost tumačenja znaka u vezi s identitetom i namjenom ove građevine. Organska uklopljenost u arhitekturu daje osnovu i za pretpostavku da je osmišljen u okviru projektantske zamisli, radom projektanata ili kroz saradnju s likovnim umjetnikom. Autorstvo, simboličko značenje i mogući prefabrikovani način izrade ostaju predmet daljnjeg istraživanja.

Neovisno o njihovom konačnom utvrđivanju, znak je značajan za razumijevanje povezanosti arhitekture i likovnog izraza te zaslužuje zasebno dokumentovanje i vrednovanje. Njegovim gubitkom ili izmjenom osiromašio bi se arhitektonski izraz Doma mladih, čija se cjelovitost ostvaruje i kroz ovakve integralne detalje.

Skulpturalnost stepeništa i kontinuitet materijalizacije

Stepenišni sklop uz Ledenu dvoranu predstavlja izražajan element oblikovanja vanjskog prostora Skenderije. Široki terasasti pojasevi, presječeni užim stepenišnim krakovima i omeđeni stepenasto oblikovanim betonskim zidovima, stvaraju razuđenu, skulpturalnu kompoziciju. Smjenjivanje horizontalnih površina i vertikalnih čela, naglašeno svjetlom i sjenom, daje ovom sklopu monumentalnost i prepoznatljivost. Njegova arhitektonska vrijednost ogleda se u načinu na koji je savladavanje visinske razlike pretvoreno u oblikovni motiv koji povezuje građevine, plato i niže pristupne površine.

[5] Medić, Mila, Kulturno-sportski centar "Skenderija" u Sarajevu. *ARH: revija za arhitekturu*, godina X, br. 13/14, januar–juni 1972, str. 3–12. Sarajevo: Savez arhitekata Bosne i Hercegovine.

Korištenje terakota ploča na terasama i dijelovima stepenastog sklopa uspostavlja materijalnu povezanost s izvornim popločanjem platoa ispred ostalih objekata kompleksa. Topli tonovi i sitniji geometrijski slog terakote dopunjuju krupne betonske forme, uvodeći finiju razradu površina u monumentalnu kompoziciju. Ovaj odnos doprinosi ambijentalnoj vrijednosti prostora i omogućava da se različiti dijelovi kompleksa sagledaju kao povezana arhitektonska cjelina.
Sačuvane obloge, uprkos oštećenjima, predstavljaju važno materijalno svjedočanstvo ranijeg uređenja. Njihov značaj obuhvata i karakterističan slog, dimenzije i odnos prema betonskim rubovima, kroz koje se još može čitati oblikovna dosljednost vanjskih prostora Skenderije.
Skulpturalni karakter stepenišnog sklopa uz Ledenu dvoranu dodatno se sagledava kroz poređenje sa širokim pristupnim stepeništima kompleksa Gripe u Splitu, SPENS-a u Novom Sadu i sportsko-kulturnog centra u Prištini. U ovim ostvarenjima, nastalim u okviru Jankovićevog rada s različitim koautorima i saradnicima, stepeništa predstavljaju značajne elemente arhitektonske kompozicije. Svojom širinom, ritmom i povezivanjem s terasama oblikuju postepen prijelaz između javnog prostora i velikih građevinskih volumena, naglašavajući monumentalnost pristupa. Na Skenderiji se ovaj odnos razvija kroz razuđenu stepenastu strukturu, čija terakotna obloga povezuje različite nivoe s ostalim otvorenim površinama kompleksa. Ove srodnosti dopunjuju razumijevanje njene autorske i arhitektonsko-oblikovne vrijednosti, ukazujući na dosljednu pažnju posvećenu oblikovanju prostora između građevine i grada.

Dodatno, u okviru tumačenja arhitektonsko-oblikovnih vrijednosti zanimljivo je zapažanje arhitekte Mufida Garibije, koji kružni dio Doma mladih dovodi u vezu s nekadašnjom kupolom džamije na lokalitetu Skenderije. Ovakvo čitanje forme otvara mogućnost sagledavanja asocijativne veze savremene arhitekture s ranijim prostornim slojem lokaliteta. Međutim, budući da u dosadašnjem istraživanju nije pronađena potvrda da su projektanti svjesno oblikovali ovu reminiscenciju, navedenu vezu treba razumjeti kao naknadnu interpretaciju, a ne kao dokazanu odrednicu izvornog autorskog koncepta. [6]

Materijalizacija Dvorane Mirze Delibašića i Ledene dvorane, te servisnog objekta (toplana)

Šezdesete i sedamdesete godine XX stoljeća predstavljale su jedno od najznačajnijih razdoblja u razvoju arhitekture, u kojem je beton jedan od najvažnijih građevinskih materijala. Iako se beton koristio i ranije u ovoj fazi njegova upotreba dobija na značaju, zahvaljujući razvoju građevinske tehnologije i unapređenju statičkih proračuna i mogućnosti oblikovanja, što je rezultiralo nastanku monumentalnih i skulputralnih arhitektonskih formi. U tom period razvija se brutalizam pravac povezan s modernizom koji beton često ostavlja vidljivim, bez dodatnih obloga i dekoracije. U tom konteksu izgradnja Skenderija predstavlja izraz savremenih tendencija i praćenja globalnih, svjetskih kretanja u arhitekturi tog vremena.

Vrijednost materijalizacije Skenderije može se sagledati i kroz odnos betonskih elemenata i površina izvedenih od staklenih prizmi. Njihovo zajedničko djelovanje uspostavlja odnos masivnosti i svjetlopropusnosti, pri čemu modularna struktura staklenih površina uvodi sitniji ritam u kompoziciju velikih arhitektonskih volumena. Propuštanjem i raspršivanjem dnevne svjetlosti prizme omogućavaju povezivanje enterijera s vanjskim prostorom uz zadržavanje vizuelne zatvorenosti pojedinih ploha. Arhitektonska vrijednost takvog rješenja proizlazi iz povezanosti materijala, svjetlosti i prostornog doživljaja.
Primjena staklenih prizmi može se tumačiti kao način vizuelnog rasterećenja betonskih ploha, uz očuvanje kompaktnosti arhitektonskog volumena. Njihova svjetlopropusnost i modularni ritam ublažavaju dojam masivnosti i zatvorenosti, dok filtrirana i raspršena dnevna svjetlost doprinosi atmosferi enterijera. U dodiru s betonskim površinama svjetlost otkriva njihovu teksturu, omekšava odnose svjetla i sjene te mijenja ambijentalni doživljaj prostora tokom dana.
U večernjim satima, tokom sportskih i drugih manifestacija, ovaj odnos dobija drugačiji izraz: unutrašnje osvjetljenje prodire prema vani, a površine od staklenih prizmi postaju svijetleće plohe arhitektonskog omotača. Objekat tako učestvuje u svjetlosnom oblikovanju neposrednog okruženja, dok se aktivnost u njegovoj unutrašnjosti posredno očituje u javnom prostoru.
Vrijednost ovog materijalnog odnosa ogleda se u povezivanju čvrstine i izražajnosti betona sa svjetlosnim kvalitetima stakla, čime se oblikuju i dnevni i noćni ambijent kompleksa. Svjetlost postaje posrednik između enterijera i eksterijera, doprinoseći njihovoj doživljajnoj povezanosti, prepoznatljivosti arhitekture i atmosferi javnog prostora.
Staklene prizme prisutne su i na Ledenoj dvorani, čime dodatno doprinose materijalnoj i vizuelnoj povezanosti kompleksa. Ponavljanje ovog elementa na različitim objektima može se tumačiti kao zajednički oblikovni motiv koji povezuje njihove pojedinačne arhitektonske izraze. Njegova vrijednost ogleda se u odnosu betonskih i

[6] *Busnov, Džemila. „I Tito se divio Skenderiji“, Oslobođenje, 29. novembar 2023, str. 7*

svjetlopropusnih površina, njihovom modularnom ritmu i načinu na koji svjetlost učestvuje u oblikovanju unutrašnjeg i vanjskog ambijenta.
Primjena staklenih prizmi i na toplani Skenderije dodatno svjedoči o dosljednosti arhitektonskog izraza kompleksa. Njihovim ponavljanjem, u spoju s vidljivim betonom i ritmičnom podjelom fasade, servisni objekat uključen je u zajednički oblikovni jezik cjeline. Uz omogućavanje difuznog dnevnog osvjetljenja, prizme doprinose teksturi i vizuelnoj razradi fasadnih površina. Takav tretman upućuje na projektantsku pažnju posvećenu i tehničkim sadržajima, čije oblikovanje učestvuje u izgradnji identiteta Skenderije. Arhitektonska cjelovitost kompleksa tako se ostvaruje kroz dosljedan odnos prema svim njegovim dijelovima, uključujući prostore servisne namjene.

Kontinuitet i povezanost unutrašnjeg i vanjskog prostora

Arhitektonska vrijednost Skenderije može se sagledati kroz način na koji materijalizacija i oblikovanje pristupa povezuju unutrašnje i vanjske prostore. Primjena istovjetnih terakota ploča na platou ispred Doma mladih i u njegovoj unutrašnjosti pruža osnovu za tumačenje vizuelnog i materijalnog kontinuiteta tih prostora.[7] U ovoj valorizaciji taj se kontinuitet prepoznaje kao svojevrsno pretakanje prostora, pri kojem plato poprima karakter otvorenog hola, a unutrašnji prostor dobija svoj nastavak u javnom prostoru kompleksa. Takvom čitanju doprinose i istaknuti ulazni volumeni dvorane i Doma mladih, čija tunelska forma i dojam lebdenja naglašavaju mjesta ulaska. Oni se mogu razumjeti kao prostorni posrednici između platoa i enterijera: poput hodnika koji izlaze u otvoreni prostor, prihvataju kretanje s trga i usmjeravaju ga prema unutrašnjosti. Njihova dubina i usmjerenost stvaraju doživljaj uvlačenja posjetioca u objekat, oblikujući postepen prijelaz između dvaju prostora.

Vrijednost ovog odnosa ogleda se u zajedničkom djelovanju podne obrade, ulaznih formi i pravaca kretanja. Kroz njih se otvorenost kompleksa može čitati kao prostorna osobina ostvarena povezivanjem platoa i građevina u jedinstveno iskustvo pristupanja, prolaska i boravka.

Vrijednost atrija i prostorne organizacije Privrednog grada

Poseban element prostorne organizacije Skenderije predstavlja atrij na platou, kojim se uspostavlja vizuelna i svjetlosna veza s donjim nivoom Privrednog grada. Njegove relativno male dimenzije u odnosu na prostranu površinu platoa omogućavaju da se očuva dominantan doživljaj otvorenosti, istovremeno uvodeći dubinu i mogućnost sagledavanja prostora ispod trga. Atrij tako predstavlja lokalni prekid horizontalne površine koji otkriva višeslojnost kompleksa i povezanost njegovih nivoa.

U ovoj valorizaciji atrij se može tumačiti i kao prostorni akcent koji privlači pažnju, poziva na približavanje i usmjerava pogled prema unutrašnjosti kompleksa. U tom smislu pokazuje doživljajnu srodnost s istaknutim, tunelski oblikovanim ulazima dvorane i Doma mladih: dok ulazni volumeni usmjeravaju kretanje s platoa prema objektima, atrij usmjerava pogled prema donjem nivou i pobuđuje interes za sadržaje Privrednog grada. Ostakljene površine omogućavaju prodor dnevne svjetlosti u njegovu unutrašnjost, doprinoseći osvijetljenosti i ambijentalnom kvalitetu prostora.

Organizacija Privrednog grada kroz nizanje malih, neposredno susjednih prodajnih jedinica pruža dodatno uporište za tumačenje Skenderije kao savremene reinterpretacije čaršije. Nadovezujući se na ranije navedeno tumačenje ove koncepcije, u sitnom mjerilu trgovina, njihovoj zbijenosti i povezanosti pješačkim komunikacijama može se prepoznati prostorna analogija s trgovačkom strukturom Baščaršije. Takvo čitanje upućuje na prenošenje odnosa između male trgovine, prolaza i susreta u novu arhitektonsku cjelinu.

Vrijednost ovih odnosa sadržana je i u smjeni prostornih mjerila: otvorena površina platoa i veliki volumeni dvorana povezani su s usitnjenom, zgusnutom strukturom trgovačkih prostora. Atrij učestvuje u njihovom povezivanju, omogućavajući da se ispod monumentalnog javnog prostora nasluti intimnije mjerilo unutrašnjeg trgovačkog ambijenta.

[7] Lejla Kreševljaković, Domovi kulture u Bosni i Hercegovini, Univerzitet u Sarajevu-Arhitektonski fakultet, 2025.

Oblikovne i ambijentalne vrijednosti urbane rasvjete

Vrijednost urbane opreme Skenderije ogleda se i u sačuvanim elementima rasvjete u prostoru iza toplane kompleksa. Terenskim obilaskom evidentirana su četiri rasvjetna stuba sa svjetiljkama karakterističnog oblikovanja, od kojih je jedan gotovo u potpunosti sačuvan. Njihova izražena oblikovna srodnost s rasvjetom vidljivom na historijskoj fotografiji glavnog platoa upućuje na povezanost s ranijim uređenjem vanjskih prostora Skenderije.
Oblikovanje svjetiljki karakterizira crno kućište iz kojeg se spušta grupa prozirnih cilindara različitih dužina, s koso završenim donjim rubovima. Odnos vizuelno kompaktnog kućišta i transparentnih cilindara, zajedno s ritmom njihovih završetaka, ostvaruje skladnu i prepoznatljivu prostornu kompoziciju. Posebna estetska vrijednost ovih elemenata ogleda se u oblikovnom izrazu koji i danas djeluje savremeno. Rasvjeta tako nadilazi neposrednu funkciju osvjetljenja i učestvuje u oblikovanju identiteta vanjskih prostora kompleksa.

Sačuvani primjerak urbane rasvjete iza toplane kompleksa Skenderija. Foto: Jasna Kasapović, 23. oktobar 2026. Privatna arhiva autorice.

Podudarnost osnovnih oblikovnih elemenata, uz razlike u nosačima i rasporedu rasvjetnih tijela na platou i iza toplane, upućuje na moguću primjenu različitih varijanti zajedničkog sistema rasvjete. Te razlike mogu se tumačiti kao prilagođavanje različitim mjerilima prostora, načinima korištenja i potrebama za osvjetljenjem. Ukoliko se potvrdi izvornom dokumentacijom, takav pristup dodatno bi svjedočio o dosljednosti oblikovanja urbane opreme i pažnji posvećenoj pojedinačnim dijelovima ansambla.
Sačuvani primjerci imaju i dokumentarnu vrijednost jer omogućavaju neposredno proučavanje materijala, proporcija, spojeva i detalja izvedbe. Gotovo cjelovito sačuvani primjerak posebno je značajan kao referenca za razumijevanje potpunog izgleda svjetiljki, dok ostali primjerci dopunjuju podatke o njihovoj izvedbi i stanju očuvanosti. Njihovo evidentiranje, detaljno dokumentovanje i očuvanje važno je za sagledavanje Skenderije kao arhitektonske cjeline čijoj vrijednosti doprinose i elementi uređenja javnog prostora.[8]

Plato kompleksa KSC Skenderija u Sarajevu s karakterističnom urbanom rasvjetom — svjetiljkama s tamnim kućištima i grupisanim prozirnim cilindrima (arhivska fotografija)

[8] Vrijeme postavljanja, autorstvo odnosno proizvođača, izvorni položaj i pripadnost pojedinim fazama uređenja kompleksa potrebno je potvrditi dodatnim istraživanjem arhivske i projektne dokumentacije.

Urbanističko-prostorne vrijednosti
Urbanistička vrijednost Skenderije zasniva se na objedinjavanju različitih javnih sadržaja oko zajedničkog pristupnog trga, kojim je ostvarena njihova neposredna prostorna i funkcionalna povezanost. Plato je osnovni organizacioni element kompleksa: usmjerava pristupe, povezuje objekte i oblikuje zajednički prostor njihovog korištenja. Njegova otvorenost prema gradu omogućava da kompleks djeluje kao dio mreže javnih gradskih prostora, a njegova veličina i odnos prema okolnim volumenima daju mu karakter samostalne urbane cjeline.

Posebnu vrijednost predstavlja organizacija sadržaja u više međusobno povezanih nivoa. Smještanjem prodajno-izložbenih prostora ispod trga ostvareno je istovremeno korištenje iste površine za otvoreni javni prostor i unutrašnje gradske sadržaje. U izvornom prikazu ovaj donji nivo tumačen je kao savremena „čaršija“, čime je princip povezivanja trgovine, kretanja i svakodnevnog susretanja preveden u arhitektonski jezik moderne. Vrijednost rješenja ogleda se u stvaranju prostorno slojevitog gradskog središta, u kojem trg, atriji, pješačke komunikacije i unutrašnji prostori čine povezanu cjelinu.[9]

Konstruktivne i funkcionalno-prostorne vrijednosti
Konstruktivna vrijednost kompleksa proizlazi iz usklađenosti nosivog sistema s potrebama velikih, prilagodljivih javnih prostora. U prvoj etapi izgradnje primijenjen je modularni raster 10 × 10 m, kojim je omogućena standardizacija međuspratnih konstrukcija i racionalizacija izvođenja. Veliki raspon univerzalne dvorane ostvaren je dvostrukim čeličnim rešetkama raspona 62 m, oslonjenim na armiranobetonske stubove. Ova rješenja svjedoče o povezanosti arhitektonskog projektovanja i konstruktivnog inženjerstva u ostvarivanju zahtjevnog višenamjenskog programa.

Funkcionalno-prostorna vrijednost ogleda se u mogućnosti različitih načina korištenja i povezivanja prostora. Univerzalna dvorana projektovana je za sportske, kulturne, kongresne i sajamske događaje, uz promjenjivu organizaciju gledališta i mogućnost objedinjavanja pojedinih kapaciteta uklanjanjem lakih pregrada. Sličan princip primijenjen je u Domu mladih, gdje su prostori za priredbe i društvene aktivnosti mogli funkcionisati zasebno ili kao povezana cjelina. Prilagodljivost je, stoga, sastavni dio izvorne arhitektonske zamisli i predstavlja vrijednost koju treba očuvati i pri budućem korištenju kompleksa.[10]

Pejzažne i ambijentalne vrijednosti
Ambijentalna vrijednost Skenderije ogleda se u odnosu pretežno horizontalne kompozicije prema dolinskom prostoru Miljacke i padinama u zaleđu. Razvedenost volumena i otvoreni prostor platoa omogućavaju istovremeno sagledavanje arhitekture kompleksa i okolnog gradskog pejzaža. Monumentalnost je ostvarena veličinom i izražajnošću arhitektonskih elemenata, uz očuvanje otvorenosti zajedničkog javnog prostora.

Za očuvanje ove vrijednosti bitni su proporcionalni odnosi izgrađenih masa i otvorenih površina, prepoznatljivi krovni obrisi, vizuelne veze između objekata te odnos kompleksa prema pristupnim pravcima i okolnim padinama. Vrijednost Skenderije potrebno je, stoga, sagledavati na nivou cjelokupnog ansambla, uključujući prostore između građevina koji ravnopravno učestvuju u njegovom arhitektonskom i ambijentalnom identitetu.[11]

Tipološka vrijednost
Tipološka vrijednost Skenderije ogleda se i u objedinjavanju trgovine, kulture, sporta i ugostiteljstva unutar jedinstvene prostorne cjeline. Povezivanjem različitih sadržaja zajedničkim komunikacijama, prostorima okupljanja i prodajno-izložbenim nivoom, Skenderija je već u vrijeme svog nastanka ponudila Sarajevu model integrisanog višenamjenskog centra. Takva koncepcija pokazuje određene srodnosti s današnjim trgovačkim i multifunkcionalnim centrima, posebno u povezivanju kupovine, razonode i boravka. Njena posebnost pritom proizlazi iz snažne zastupljenosti kulturnih i sportskih sadržaja te otvorenog platoa kao sastavnog dijela javnog prostora grada.

Spomenička baština platoa KSC Skenderija
U evidenciji Zavoda, na platou ispred Kulturno-sportskog centra Skenderija, evidentirana su dva umjetnička, odnosno skulpturalno-dekorativna sadržaja: javna skulptura „Iščekivanje (Figura na stolici)” akademskog kipara

[9] Isto, str 4-4, 8 i 11.
[10] Medić, Milan. „Kulturno-sportski centar ‘Skenderija’ u Sarajevu“. *ARH: revija za arhitekturu*, godina X, br. 13/14, januar–juni 1972, str. 5–8 i 11. Sarajevo: Savez arhitekata Bosne i Hercegovine.
[11] Isto, str 3-4 i 12.

Alije Kučukalića[12] i „Dekoracija platoa na KSC Skenderiji", danas nepostojeća skulpturalna grupa. Skulptura „Mirza Delibašić", akademskog kipara Adisa Lukača,[13] nije obuhvaćena ovom valorizacijom, budući da nije bila predmet dosadašnje evidencije Zavoda.
Skulptura „Iščekivanje", poznata i pod nazivom „Figura na stolici", djelo je akademskog kipara Alije Kučukalića iz 1973. godine.[14] Smještena je u prilaznom dijelu platoa, bočno uz stepenište koje vodi prema prostoru Skenderije, gdje je postavljena na četvrtastu betonsku ploču oslonjenu na niski pregradni zid obložen keramičkim elementima terakota boje. Riječ je o bronzanoj skulpturi sjedeće ženske figure raširenih ruku, dimenzija 76 × 40 × 52 cm, čiji su figura i stolica oblikovani kao jedinstvena skulpturalna cjelina. U oblikovanju figure prepoznaje se modernistički pristup ljudskom tijelu, zasnovan na redukciji anatomskih pojedinosti i svođenju forme na jasno uspostavljene plastičke odnose. Kučukalić figuru gradi kroz odnos osnovnih volumena, proporcija, ritma i pokreta, pri čemu izduženi ekstremiteti, reducirana fizionomija i naglašena frontalnost doprinose njenoj izražajnosti. Umjesto naturalističke deskripcije, tjelesna forma postaje nosilac sažetog i snažno izražajnog oblikovnog jezika, što djelo povezuje s tendencijama nove figuracije i širim tokovima evropskog modernističkog kiparstva druge polovine 20. stoljeća. U tom kontekstu mogu se uočiti i određene oblikovne srodnosti sa skulpturalnim jezikom Marina Marinija, naročito u tretmanu ljudske figure raširenih ruku ("Konj i jahač"), iako ove analogije, treba razumjeti u okviru šireg modernističkog konteksta, a ne kao neposrednu formalnu ili genealošku vezu s Mariniijevim djelom.[15] Posebnost skulpture ponajviše proizlazi iz odnosa figure i stolice, koja nije tek podloga već aktivno učestvuje u oblikovanju cjeline. Njeni konstruktivni elementi uspostavljaju s tijelom figure mrežu vertikalnih i horizontalnih odnosa, dok se sjedeći položaj, izdužene noge, horizontalno raširene ruke i geometrijski karakter stolice povezuju u stabilnu, gotovo arhitektonski organiziranu kompoziciju. Takvo međusobno prožimanje istovremeno pojačava psihološku sugestivnost motiva, a gesta otvorenih ruku i položaj tijela upućuju na iščekivanje, susret i usmjerenost prema drugome. Ovakvo značenje potvrđuje i recepcija skulpture u lokalnoj sredini, gdje je među starijim generacijama Sarajlija bila poznata pod kolokvijalnim nazivom „Šuhra", što svjedoči o njenoj ukorijenjenosti u svakodnevnom iskustvu i kolektivnom pamćenju grada.

Vrijednost djela dodatno određuje autorstvo Alije Kučukalića, jednog od značajnih bosanskohercegovačkih kipara druge polovine 20. stoljeća i autora čiji je rad dao važan doprinos razvoju modernog bosanskohercegovačkog kiparstva, prvo kao profesora a potom i dekana Akademije likovnih umjetnosti u Sarajevu, i čovjeka čije ime danas nosi i godišnja nagrada Akademije za najbolji studentski rad.
Za razumijevanje vrijednosti djela „Iščekivanja" posebno je važan i kontekst njenog postavljanja, jer je skulptura bila sastavni dio uređenja prilaznog prostora gradske galerije Collegium Artisticum i eksterijera KSC Skenderija, čime je uspostavljena neposredna veza između javne skulpture, arhitekture kompleksa i njegovog kulturnog sadržaja. Njeno mjesto stoga nije bilo slučajno odabrano, već je odnos prema platou, arhitekturi i kretanju korisnika bio dio načina na koji je djelo zamišljeno i doživljavano. Dugotrajnom prisutnošću u prostoru skulptura je postala njegov prepoznatljiv vizuelni i memorijski reper, čime je njena vrijednost proširena izvan umjetničkog djela u užem smislu. Tokom rata 1992–1995. godine oštećena je betonska ploča-postament skulpture, dok je sama figura prema evidentiranom stanju bila izložena kasnijim oblicima vandalizma. U dokumentovanom stanju iz 2003. i 2007. godine evidentirana su oštećenja keramičke obloge postamenta, dok je na bronzanoj figuri konstatovana potreba za čišćenjem i uklanjanjem tragova vandalizma. Na kraju, očuvanje ove skulpture podrazumijeva ne samo brigu o bronzanoj figuri već i o postamentu i neposrednom prostornom kontekstu, koji zajedno čine cjelinu u kojoj je djelo izvorno oblikovano i predstavljeno. „Iščekivanje" je djelo koje objedinjuje umjetničku, kulturno-historijsku, ambijentalnu i komunikacijsku vrijednost prostora zbog čega se ne može posmatrati izvan ovog prostora. Njegov značaj proizlazi iz kvaliteta i karaktera umjetničkog djela, značaja autora, vremena i konteksta nastanka, specifičnog mjesta postavljanja i dugotrajne prisutnosti u svakodnevnom životu Skenderije. Upravo ta povezanost s prostorom I kolektivnim iskustvom čini ga ne samo vrijednim primjerom modernog bosanskohercegovačkog kiparstva nego i prepoznatljivim dijelom vizuelnog i memorijskog identiteta ovog prostora.

[12] Lista evidentiranih, prethodno zaštićenih i zaštićenih nepokretnih dobara baštine i prirodne baštine Kantona Sarajevo, koju vodi Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo: "Figura na stolici", pod evidencionom oznakom 6302025E-2.
[13] https://balkans.aljazeera.net/news/sports/2022/6/1/u-sarajevu-svecano-otkriven-spomenik-legendarnom-mirzi-delibasicu, pristup 27.10.2026.
[14] Evidencioni karton Zavoda 2003/7.
[15] Smith, Edward Luice, Umjetnost danas. Od apstraktnog ekspresionizma do hiperrealizma, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1978, str.362; Argan Carlo Giulio, Bonito Olivia Achille, Moderna umetnost II: 1770-1970-2000, Clio, Beograd, 2005, str.85, 90, 94.

Drugi sadržaj evidentiran na platou zabilježen je pod nazivom „Dekoracija platoa na KSC Skenderiji“. [16] Prema evidencionom kartonu, radilo se o grupi masivnih betonskih skulpturalno-dekorativnih elemenata postavljenih ispred stepeništa koje vodi prema ulaznom prostoru Privrednog grada. Iako grupa danas nije sačuvana, postojeća fotodokumentacija omogućava uvid u njen nekadašnji izgled. Činili su je masivni uspravni elementi stupaste forme, čije oblikovanje asocira na megalitske strukture, s urezanim linearnim i kružnim motivima na površinama. U ranijoj valorizaciji njihovo je oblikovanje dovedeno u vezu s idejom novog savremenog grada i modernizacijskim karakterom Skenderije, kompleksa u kojem su objedinjeni različiti kulturni, sportski, trgovački i drugi sadržaji.
U tom kontekstu, ovi elementi nisu imali samo dekorativnu funkciju, već su učestvovali u stvaranju vizuelnog identiteta prostora i njegovom povezivanju s arhitekturom kompleksa.
Njihovo postojanje značajno je za razumijevanje historije platoa, jer pokazuje da on nije bio zamišljen isključivo kao komunikacijski i pristupni prostor, već i kao prostor u kojem su umjetnički i dekorativni sadržaji imali svoje mjesto. Iako danas fizički nisu sačuvani, njihovo nekadašnje prisustvo, zabilježeno kroz fotodokumentaciju, svjedoči o nastojanju da se javni prostor Skenderije oblikuje kroz međusobno prožimanje arhitekture, umjetnosti i svakodnevnog života, što predstavlja važan aspekt njegovog historijskog karaktera i polazište za njegovo dalje sagledavanje kao prostora namijenjenog susretu publike s umjetničkim i kulturnim sadržajima.

Autorska vrijednost i komparativna analiza: Skenderija i kompleks Gripe–Koteks u Splitu
Autorska vrijednost Skenderije ogleda se u prepoznatljivom projektantskom jeziku Živorada Jankovića, projektanta Skenderije i kasnijeg kompleksa Gripe–Koteks u Splitu, realizovanih uz različite saradnike i koautore. U oba ostvarenja dominantni dvoranski volumeni, niže povezujuće strukture i izdvojeni volumeni kružne osnove objedinjeni su otvorenim javnim prostorima. Kontrast pravolinijskih i zakrivljenih formi uspostavlja jasnu hijerarhiju i omogućava prepoznatljivost pojedinačnih dijelova unutar cjeline.

Srodnost arhitektonskog izraza posebno se prepoznaje u dinamičnim krovnim obrisima dvorana, čije podignute i razlomljene plohe stvaraju dojam širenja krila. Istaknuti završeci krovnih elemenata dodatno naglašavaju ritam i siluetu građevina, pokazujući dosljednost oblikovanja od ukupnog volumena do pojedinačnog detalja. Zajednički postupak predstavljaju i atrijska otvaranja unutar platoa i terasa, koja raščlanjuju horizontalne površine i uspostavljaju veze s nižim nivoima. Plato, trgovi i pješačke komunikacije su sastavni dijelovi arhitekture koji povezuju sadržaje, usmjeravaju kretanje i omogućavaju sagledavanje kompleksa. Ponavljanje kružnog volumena u splitskom ostvarenju pruža osnovu da se forma Doma mladih sagleda kao dio šireg Jankovićevog oblikovnog repertoara. Garibijino povezivanje ove forme s kupolom nekadašnje džamije na lokalitetu Skenderije ostaje moguće asocijativno čitanje, ali bez potvrde u projektnoj dokumentaciji ili izjavama autora ne može se smatrati dokazanom odrednicom izvornog koncepta. Sličnost dvaju ostvarenja ne isključuje lokalnu reminiscenciju, ali daje konkretnije uporište za tumačenje kontinuiteta autorskog jezika.

Posebno uporište za prepoznavanje zajedničkog autorskog pristupa predstavlja značaj koji je u oba kompleksa dat platou. Njegova prostranost, materijalizacija, otvorenost i odnos prema okolnim volumenima pokazuju da je zamišljen kao jedan od nosilaca arhitektonsko-urbanističke koncepcije. Plato objedinjuje sadržaje, omogućava okupljanje i boravak te pruža prostor potreban za sagledavanje izražajnih formi građevina. Takva posvećenost oblikovanju zajedničkog javnog prostora predstavlja važnu osobinu Jankovićevog projektantskog jezika i dodatno potkrepljuje autorsku vrijednost Skenderije.

[16] Evidencioni karton Zavoda 2003.

Univerzalna dvorana “Gripe” s trgovačkim centrom “Koteks” u Splitu, (koautor S. Rožić)

Povezujući betonski elementi i kontinuitet prostora

Srodnost arhitektonskog jezika Skenderije i kompleksa Gripe–Koteks prepoznaje se i u betonskim elementima koji se protežu između pojedinačnih građevina. U splitskom kompleksu pojavljuju se otvorene strukture nalik pergolama, dok na Skenderiji betonske grede povezuju Ledenu dvoranu s nasuprotnim objektom, u kojem se ranije nalazio salon Natuzzi. Nastavljajući horizontalne linije građevina preko međuprostora, ovi elementi omogućavaju da se zasebni volumeni čitaju kao dijelovi jedinstvenog ansambla.

Njihov značaj posebno se ogleda u oblikovanju vanjskog prostora: grede uspostavljaju okvir iznad platoa, određuju njegov ritam i mjerilo, a istovremeno zadržavaju otvorenost prema nebu. Prostor između objekata time dobija jasnu arhitektonsku artikulaciju i karakter svojevrsne prostorije na otvorenom. Uz kontinuitet popločanja i neposredne veze s ulazima, ovakvo povezivanje dodatno pojačava prostorni i doživljajni odnos enterijera i eksterijera.

Ponavljanje srodnog postupka u oba kompleksa pruža dodatno uporište za razumijevanje projektantskog pristupa u kojem se arhitektura razvija kroz međusobne odnose građevina i otvorenih površina. Vrijednost povezujućih elemenata zato je sadržana i u njihovoj ulozi da očuvaju čitljivost cjeline, potvrđujući da plato pripada samoj arhitektonskoj kompoziciji.

Plato i rasvjeta

Poređenje sa sportsko-kulturnim centrom u Prištini dodatno pokazuje značaj otvorenih prostora u Jankovićevom projektantskom pristupu. Prostrani platoi i široka, skulpturalno oblikovana stepeništa stvaraju reprezentativan pristup građevinama, dok geometrijsko raščlanjenje popločanja i ritmičan raspored rasvjetnih stubova doprinose prepoznatljivosti ambijenta. Crvenkastosmeđe podne površine u Prištini vizuelno su srodne terakotnom popločanju Skenderije, a grupisana rasvjetna tijela u oba kompleksa djeluju i kao oblikovni akcenti javnog prostora. Ove srodnosti pružaju osnovu za tumačenje kontinuiteta autorskog jezika, u kojem se pažnja posvećena velikim arhitektonskim volumenima nastavlja kroz oblikovanje pristupa, površina i urbane opreme. Time se dodatno potkrepljuje vrijednost stepeništa, sačuvane terakote i karakteristične rasvjete Skenderije kao dijelova njene cjelovite arhitektonsko-urbanističke koncepcije.

Potencijal prostora za kulturnu interpretaciju i javnu umjetnost

Sagledavanje postojećih, ali i naknadno uklonjenih umjetničko-estetskih sadržaja platoa omogućava da se njegova vrijednost i značaj sagledaju šire od pojedinačnih umjetničkih djela, kroz historijski potvrđenu otvorenost prostora prema umjetnosti i kulturnim sadržajima. Pri tome je važno razlikovati vrijednost konkretnog umjetničkog djela od vrijednosti prostora kao mjesta u kojem se umjetnost neposredno susretala sa svakodnevnim životom grada. U tom smislu, „Iščekivanje" Alije Kučukalića predstavlja jasno prepoznatu i dokumentiranu spomeničku vrijednost koju je potrebno očuvati na postojećoj lokaciji, zajedno s njenim neposrednim prostornim kontekstom. Nasuprot tome, historijski dokumentirana prisutnost nekadašnje „Dekoracije platoa" važna je kao svjedočanstvo da su skulpturalni i dekorativni sadržaji učestvovali u oblikovanju prostora, ali ne predstavlja osnov za rekonstrukciju izgubljene grupe. Zbog toga vrijednost platoa nije potrebno vezivati za konkretan nestali inventar niti za njegovo trajno ispunjavanje umjetničkim djelima, uključujući i naknadno postavljenu skulpturu posvećenu Mirzi Delibašiću, već za njegovu historijski utemeljenu sposobnost da bude mjesto susreta javnog prostora i umjetnosti.

Razumijevanje prostora na ovakav način posebno je značajno kada se plato sagleda u odnosu na širi kulturni karakter Skenderije. Naime, KSC Skenderija od svog osnivanja predstavlja jedan od važnih prostora javnog života Sarajeva, u kojem su se preplitali kulturni, sportski, privredni i društveni sadržaji. Međutim, značaj Skenderije u kulturnom životu grada nije proizlazio samo iz raznovrsnosti programa, nego i iz specifične vrste kulturne otvorenosti koju je prostor omogućavao. Umjetnost i kultura ovdje nisu bili izdvojeni iz svakodnevnog gradskog života niti ograničeni na institucionalno definisane forme, već su ulazili u neposredan odnos s publikom i gradskim prostorom, stvarajući ambijent u kojem su se nove ideje mogle pojaviti, ispitivati i javno artikulirati.[17] Posebno tokom 1980-ih godina, kroz izložbe, nove umjetničke koncepcije i afirmaciju avangardnih praksi, Skenderija je postala jedno od mjesta na kojima se artikulirao dinamičan i nekonvencionalan duh tadašnje umjetničke scene. Upravo se u tom kontekstu može razumjeti i geneza projekata poput Jugoslovenskih Dokumenta, čije su velike izložbene realizacije predstavljale značajne preglede tadašnje jugoslavenske umjetničke scene, a sam prostor Collegium Artisticuma stavljale rame uz rame s mnogim izložbenim prostorima u Europi. Galerija Collegium Artisticum, osnovana 1975. godine kao zajednički izlagački prostor triju strukovnih udruženja, ULUuBiH, ULUPUuBiH i AABH, vremenom je izrasla u jedno od najznačajnijih mjesta prezentacije savremene umjetnosti i okupljanja umjetničke, intelektualne i kulturne scene. Njeno djelovanje, koje se oslanjalo na ideje istoimenog avangardnog umjetničkog pokreta s kraja 1930-ih godina, razvijalo se u širi institucionalni i organizacijski okvir s raznovrsnom izložbenom, produkcijskom i programskom djelatnošću.[18] Tokom pet decenija kontinuiranog rada u njenom prostoru realizirano je više od hiljadu individualnih i kolektivnih izložbi, ali i različitih kulturnih događaja, od kamernih koncerata i pozorišnih predstava do promocija knjiga, stručnih skupova i javnih diskusija o aktuelnim pitanjima kulture i umjetničkog stvaralaštva. Među značajnijim izložbenim projektima izdvajaju se „Umjetnost u Jugoslaviji 1970–1978", „Umjetnost – kritika usred osamdesetih", „Austrijska arhitektura 1945-75" i „Švajcarska fotografija od 1840. do danas", koji svjedoče o ulozi galerije u praćenju, predstavljanju i kritičkom artikuliranju savremenih umjetničkih tokova.[19]

Plakati izložbi Collegium Artisticuma (Arhiva galerije)

[17] Cullen, Gordon, Gradski pejzaž, Građevinska knjiga, Beograd, 2007, str. 53, 65, 70, 187.

[18] „Prva slikarska izložba sa motivima iz bosansko-hercegovačkog života. Dobar početak rada umjetničke grupe Collegium Artisticum.", *Jugoslavenska Pošta*, 1940, br.3439, str. 5.; „Collegium Artisticum priređuje izložbu slika: Bosansko selo", *Jugoslavenska Pošta*, 1940, br. 3451, str. 6.

[19] Arhiva Collegium Artisticuma

Jednako je značajna i činjenica da su se u Skenderiji pojavljivali sadržaji koji su izlazili izvan uobičajenih granica institucionalno prihvaćenog kulturnog programa, poput prikazivanja filmova povezanih s fenomenom crnog talasa, čak i prije većih gradova poput Zagreba, Ljubljane i dr.[20] Takvi primjeri nisu važni samo kao pojedinačni kulturni događaji, nego kao pokazatelji šireg karaktera mjesta i publike koja je bila spremna prihvatiti sadržaje koji su otvarali nova, osjetljiva i društveno provokativna pitanja. U tom smislu, prostori Skenderije, od unutrašnjih sadržaja Collegium Artisticuma i Doma mladih do eksterijera i platoa, nisu bili samo mjesta prezentacije umjetnosti, već su kroz svoj odnos prema publici i svakodnevnom gradskom životu postajali prepoznatljiv ambijent umjetnosti koja je spremna da „govori" i „provocira", otvara pitanja i pomjera granice. Upravo je u toj spremnosti da primi ono što je novo, eksperimentalno, nekonvencionalno ili još uvijek nedovoljno institucionalno afirmirano sadržana jedna od važnih specifičnosti kulturnog identiteta Skenderije, pa tako i šireg prostora u kojem se odvijao njen javni i kulturni život. U tom smislu Skenderija je bila prostor svojevrsne kulturne subverzije, ne nužno kroz otvorenu političku artikulaciju, već kroz spremnost da javnosti ponudi drugačije umjetničke jezike, nove ideje i sadržaje koji su pomjerali granice društveno prihvatljivog i institucionalno očekivanog, odnosno prostor koji je živio kritiku u različitim njenim oblicima i pojavnostima. Kulturno-historijski i umjetnički karakter njenog prostora može predstavljati osnovu za buduće razumijevanje i korištenje platoa.[21] Njegov potencijal je u otvorenosti i fleksibilnosti da primi povremene izložbe skulptura i instalacija, studentske i druge umjetničke radove, tematske postavke i različite oblike umjetničkog djelovanja na otvorenom. Neposredna blizina Akademije likovnih umjetnosti i Akademije scenskih umjetnosti dodatno proširuje mogućnost uključivanja studentske i eksperimentalne umjetničke produkcije, čime umjetnost izlazi iz galerijskog prostora i postaje neposredan dio svakodnevnog urbanog iskustva. Takvo korištenje ne bi predstavljalo prekid s historijskim karakterom Skenderije, štaviše predstavljalo bi njegovo nastavljanje kao prostora otvorenog novim umjetničkim idejama, različitim oblicima javnog izraza i umjetničkim praksama koje nisu nužno reprezentativne niti su već dobile institucionalnu potvrdu svoje umjetničke vrijednosti. Zadržavanje i insistiranje na toj otvorenosti prema kreativnim izričajima omogućava da baš plato bude najvidljiviji prostor za umjetnost koja je eksperimentalna, kritička i provokativna, a koja tek treba ući u širi javni i institucionalni prostor, nakon što se javno susretne s publikom i uđe u dijalog s gradom. U tom smislu posebno je značajno i šire historijsko i memorijsko značenje Skenderije kao javnog prostora grada, čiji je razvoj kroz različita razdoblja bio obilježen važnim društvenim i historijskim lomovima. Takvi slojevi iskustva daju prostoru dodatnu memorijsku dimenziju i otvaraju mogućnost da savremeni umjetnici kroz vlastita iskustva, poetike i različite oblike umjetničkog izraza artikuliraju i sučeljavaju različita čitanja grada, njegovih memorija, transformacija i savremenog života. Ovaj potencijal dodatno dobija na značaju zbog neposredne blizine nekropole stećaka, nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine. Njena prisutnost otvara mogućnost povezivanja različitih epoha i slojeva kulturnog naslijeđa. Plato bi tako mogao postati prostor kulturne interpretacije u kojem se različiti kulturno-historijski i umjetnički slojevi i poetike ne predstavljaju izolirano, već stupaju u međusobni odnos i otvaraju nova značenja.

OPIS DOBRA BAŠTINE

Kompleks KSC Skenderija sa Domom mladih i ledenom dvoranom, predstavlja klasičan urbanistički koncept potkovičastog oblika, koji formira javni trg. Matični volumen urbanistički je postavljen u osi mosta preko rijeke Miljacke. Ovaj kompleks posjeduje monumentalan karakter, snažnog arhitektonskog izraza. Kulturno-sportski centar „Skenderija" je okarakterisan kao veoma progresivan i jedinstven hibridni objekat, koji na 70 000 m2 objedinjuje sportske dvorane, kulturni centar, komercijalne i servisne sadržaje i predstavljao je uzor za izgradnju sličnih arhitektonskih kompleksa u gradovima regije. Ovaj inovativni projekat je prepoznatljiv i po velikom pristupnom platou - otvorenom javnom prostoru koji formiraju arhitektonski volumeni, čije fasade su materijalizovane u sirovom betonu.[22]

KSC Skenderija oblikovan je kao višenamjenski arhitektonsko-urbanistički kompleks prema projektu arhitekata Živorada Jankovića i Halida Muhasilovića, uz projektanta konstrukcije Ognjeslava Malkina (1967.). Osnovu izvorno realizovane cjeline čine univerzalna dvorana s pratećim sportskim prostorima, Dom mladih i prodajno-izložbeni prostori ispod zajedničkog pristupnog trga. Trg površine približno 9.000 m² oblikovan je kao uzdignuta terasa koja povezuje glavne sadržaje i njihove pristupe. Pojedinačni objekti objedinjeni su horizontalnim arhitektonskim potezima, iznad kojih se izdvajaju volumeni dvorana različitih oblika i visina.

[20] Personalna građa Ibrahima-Ibrice Sakića, predsjednika Saveza filmskih i tv kritičara i publicista Jugoslavije i člana Programskog savjeta "Doma mladih" (građu ustupila Đula Sakić).

[21] Krier, Rob, *Gradski prostor u teoriji i praksi*, Građevinska knjiga, Beograd, 2007, str. 39, 41.

[22] Univerzitet u Sarajevu - arhitektonski fakultet 1949-2024: 75 godina obrazovanja arhitekata u Bosni i Hercegovini (publikacija, 2024.)

Univerzalna dvorana predstavlja centralni objekat kompleksa, s bočno organizovanim pristupnim foajeima, stalnim i sklopivim tribinama te povezanim manjim sportskim dvoranama. Komunikacije publike odvojene su od kretanja sportista i izvođača, dok je snabdijevanje omogućeno zasebnim servisnim pristupima. Dom mladih organizovan je oko kružne dvorane sa stepenasto raspoređenim nivoima koji se spuštaju prema središnjem podiju. Dvorana je povezana s foajeom, amfiteatrom i prostorima za društvene, kulturne i klupske aktivnosti.

Prodajno-izložbeni nivo ispod trga koncipiran je kao mreža natkrivenih unutrašnjih ulica i prilagodljivih prostora, povezana s vanjskim pristupima i trgom preko atrija. Time je ostvarena prostorna povezanost otvorenog javnog prostora i sadržaja smještenih ispod njega. Oblikovnu cjelovitost kompleksa određuju naglašene horizontale, izraženi krovni završeci, betonska fasadna plastika i odnos masivnih elemenata prema ostakljenim i otvorenim površinama.[23]

Prostorni razvoj kompleksa Skenderija može se, za potrebe ove valorizacije, sagledati kroz tri osnovne etape. Prvu čini izgradnja matičnih objekata okupljenih oko otvorenog platoa, kojima su uspostavljeni osnovna kompozicija, prostorna hijerarhija i prepoznatljivi arhitektonski identitet kompleksa. Drugu etapu predstavlja proširenje izgradnjom Ledene dvorane i poslovno-trgovačkog objekta nasuprot njoj, u kojem se duže vrijeme nalazio salon Natuzzi. Treću etapu obilježava naknadno unošenje manjih trgovačkih objekata na plato i u prostor između dvorane Mirza Delibašić i Ledene dvorane. Upravo ove posljednje intervencije predstavljaju izraženu degradaciju prostornih i arhitektonskih vrijednosti kompleksa. Zauzimanjem otvorenih površina i prostora između dvorana umanjena je preglednost cjeline, oslabljena čitljivost odnosa među volumenima i zaklonjene značajne vizure s raskrsnice prema kompleksu. Time je narušena otvorenost javnog prostora kao jedna od temeljnih vrijednosti Skenderije.

Dodatno, u blizini kompleksa KSC Skenderija nalaze se i dobra uvrštena na Listu evidentiranih, prethodno zaštićenih i zaštićenih nepokretnih dobara baštine i prirodne baštine Kantona Sarajevo, koju vodi Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo: Most Skenderija (Željezni), pod evidencionom oznakom 6301009E-2, Skenderija, nekropola stećaka, pod evidencionom oznakom 9103011E-2, Spomenik Đuri Đakoviću, pod evidencionom oznakom 1103007E-2 zajedno sa parkovskom površinom.

HISTORIJAT DOBRA BAŠTINE

Od šezdesetih godina XX stoljeća Sarajevo kao i drugi jugoslavenski gradovi postaju gradovi u kojima se intenzivnije razvijaju raznoliki sadržaji urbanog života i kulture. U okviru modernizacijskih procesa Sarajevo se sve više oblikovalo kao značajniji gradski centar. Tome je pogodovala i politika liberalizacije pokrenuta krajem šezdesetih godina, posebno nakon donošenja Ustava 1974 godine, čime je omogućena veća emancipacija pojedinih saveznih republika.[24] Otvoren je prostor za djelovanje kojim se Sarajevo potvrđivalo kao grad u svim važnim segmentima. Zbog toga je bosanskohercegovački politički establišment kao dominantan kreator svih društveno-političkih zbivanja i razvojnih strategija išao u pravcu dalje afirmacije i izgradnje Sarajeva kao glavnog političkog, privrednog i kulturnog republičkog centra. U takvim okolnostima Sarajevo dobija cijelu lepezu objekata koji danas čine prepoznatljive i važne prostorne identitete bitne i u kolektivnoj memoriji grada. Neki od tih objekata postaju važna mjesta u vrijeme socijalizma. Takva je bila i Skenderija. Ovaj kulturno-sportski centar svečano je otvorio Josip Broz Tito na Dan Republike 29. Novembra 1969. godine, premijernom projekcijom poznatog partizanskog filma *Bitka na Neretvi*[25]. Otvaranje Skenderije na ovaj način predstavlja i primjer jugoslavenske službene politike sjećanja u kojoj je Bosna i Hercegovina zauzimala važno mjesto kao središnji prostor događanja antifašističke borbe, promoviran i kroz partizanski film, ali je u isto vrijeme slavljen uspjeh socijalističkog bosanskohercegovačkog društva kroz izgradnju novog kompeksa, Skenderije.[26] Sve to bilo je organizovano uz prisustvo najvećih saveznih i republičkih zvanica, predvođenim Titom, ali i uz prisustvo stranog *jet seta,* glumaca Omara Shariffa, Sofije Loren, Yul Brinera, Orsona Wellsa, uz druge, kao i domaće glumce. Jugoslavenski političari u susretu sa zapadnim glamurom, kao da su predstavili simboličku gestu šireg otvaranja socijalističke Jugoslavije prema Zapadu.[27]

Skenderija je izgrađena na lijevoj obali Miljacke, između padinaTrebevića i glavnih saobraćajnica. Ime je dobila po Skender-paši osmanskom namjesniku koji je krajem XV stoljeća na ovom prostoru izgradio karavan saraj, imaret, tekiju i dućane koji su odigrali bitnu ulogu u razvoju grada i trgovine. Njegov sin Mustafa-paša Skenderpašić, uz

[23] Medić, Milan, Kulturno-sportski centar "Skenderija" u Sarajev; *ARH: revija za arhitekturu,* godina X, br. 13/14, januar–juni 1972, str. 3-12. Sarajevo: Savez arhitekata Bosne i Hercegovine.

[24] Goran Korov, Zajednička ili zasebna? Paradigma u arhitekturi socijalističke Jugoslavije, Kvartal IX, 3/4, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012. 48-56

[25] Režiser Veljko Bulajić

[26] Amra Čusto, Urbane transformacije Sarajeva u vrijeme socijalizma, Prilozi historiji BiH u socijalističkoj Jugoslaviji, Institut za historiju Sarajevo, 2017.

[27] isto

očevu tekiju 1518 godine podigao je potkupolnu džamiju koja postaje važan dio duhovnog života grada. Džamija je do 1935 godine bila u ruševnom stanju, da bi se naredne godine potpuno urušila.[28] Munara ove džamije stajala je do 1960 godine kada se ruši radi izgradnje Skenderije. Na mjestu prije izgradnje centra nalazili su se fudbalski teren koji je bio poznat i pod nazivom armijsko sportsko igralište.
Naziv novog kulturno sportskog centra Skenderija zadržao je historijski toponim, simbolički je povezivao historijsko i duhovno naslijedje Sarajeva sa kontinuitetom razvoja grada. Od svečanog otvaranja, pa sve do početka opsade grada 1992. godine Skenderija je predstavljala važno središte kulturnog, sportskog i privrednog života ne samo grada nego i BiH. Skenderija postaje jedan od simbola grada, u njenim prostorima održavaju se brojni koncerti, posebno pop i rock muzike, organiziraju izložbe, brojni privredni sajmovi, festivali i drugi događaji koji su obogatili život građana i grada. Od 1975. godine u prostorima Skenderije djeluje jedna od najvažnijih galerija savremene umjetnosti u BiH, Collegium Artisticum. U osamdesetim godinama bila je popularno mjesto susreta mladih, od kada se i značajnije integriše u identitet grada. U sportskom smislu takodjer je bila važna. U njenim dvoranama održavala su se brojna sportska takmičenja, svjetska prvenstva (u stonom tenisu 1973. godine) i drugo. Skenderija je dom Košarkaškog kluba Bosna, koji je u sedamdesetim i osamdesetim godinama XX stoljeća postizala neke od najznačajnijih uspjeha bosanskohercegovačkog sporta. U predolimpijskom vremenu izgrađen je noviji dio kompleksa, nova sajamska dvorana, ledena dvorana, trgovke i restoran ZOI 84. U sajamskoj dvorani tokom XIV Zimskih olimpijskih igara bio je smješten glavni press centar Olimpijskih igara, a u ledenoj dvorani održavala su se takmičenja (hokej i umjetničko klizanje) ali održavali i drugi prateći sadržaji. [29]
U toku opsade Sarajeva 1992-95. godine objekat je izgubio dio svoje prvobitne funkcije i pretrpio je brojna oštećenja usljed granatiranja. Prostore Skenderije tada su koristile međunarodne vojne snage, tačnije francuski bataljon pri mirovnoj misiji snaga Ujedinjenih Naroda. Nakon okončanja opsade obnova velikih multifunkcionalnih prostora zahtijevala je značajna finansijska sredstva i dugoročno planiranje. Skenderija je u prvim poslijeratnim godinama prolazila kroz spor proces oporavka, a od kraja devedesetih Godina počeli su se razvijati planovi za ponovno uspostavljanje njenih nekadašnjih sadržaja. Jedno vrijeme Dom mladih bio je art depo kolekcije Ars Aevi, jedne od najznačajnijih i najvrjednijih kolekcija savremene umjetnosti u Jugoistočnoj Evropi, nastale u Sarajevu tokom opsade doniranjem djela svjetskih savremenih umjetnika, u znak solidarnosti sa gradom u opsadi.[30] Bosna i Hercegovina je nakon 1995 godine prolazila kroz raličite tranzicije, političke, ekonomske, institucionalne, društvene i kulturne što se odrazilo na funkcioniranje Skenderije posebno u pogledu njenog kulturnog i sportskog sadržaja danas.

OPIS STANJA DOBRA

Godine 2021. došlo do urušavanja dijela krova iznad ledene dvorane, 2013. godine od Instituta za materijale i konstrukcije Građevinskog Fakulteta Univerziteta u Sarajevu naručen je elaborat o stanju konstrukcija građevine Centra Skenderija.
Opće stanje dobra: Dom mladih - zadovoljavajuće; Dvorana Mirza Delibašić - dobro; Ledena dvorana poslovni objekat preko puta - loše; Privredni grad na platou - loše; Plato/trg – zadovoljavajuće

RADOVI NA DOBRU BAŠTINE

Druga faza (B) kao dio historijskog razvoja Skenderije, kao naknadna intervencija manje vrijednosti, realizovana 1983. godine za potrebe XIV Zimskih olimpijskih igara, obuhvatila je izgradnju Ledene dvorane, upravne zgrade i pratećih sadržaja. Olimpijska dogradnja predstavlja značajan razvojni sloj kompleksa, koji je potrebno sagledati u kontekstu njegove arhitektonske, funkcionalne i urbanističke cjeline.
Između 1985 i 1992. godine izgrađene su trgovke na platou iznad privrednog grada. Naknadno izgrađen niz dućana na trgu, koji svojom materijalizacijom i oblikovanjem nisu organski vezani sa
okruženjem, umanjuju arhitektonski kvalitet cjeline i jedinstvo arhitektonske kompozicije.
Obnova platoa završena 2016- godine.

Još jedan važan podatak navodi međunarodni projekat #SOSBrutalism.
U njihovoj dokumentaciji navodi se da je izvorna površina sirovog betona na fasadama Skenderije 2017. godine prebojena bijelo-bež bojom, čime je narušena izvorna tekstura i arhitektonska izražajnost materijala.

[28] Hamdija Kreševljaković, Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrečije, Prilog povijesti Sarajeva XVI stoljeća, Sarajevo, 1938.
[29] Boro Spasojević, Da bi grad bio gradom, uz 25 godina Skenderije, Oslobođenje, 5.12.1994.
[30] M Čustović, 300 000 KM otvorilo vrata Ars Aevija, Dnevni avaz, 31.1.2014.

MJERE ZAŠTITE

Mjere zaštite prema Separatu Zavoda[31]
Sanacija, tekuće održavanje.

Dopunjene mjere zaštite na osnovu revalorizacije
Sanacija, tekuće održavanje i revitalizacija uz očuvanje arhitektonsko-urbanističkog identiteta kompleksa.

OBRAZLOŽENJE: Mjere zaštite Skenderije potrebno je usmjeriti na očuvanje cjelovitosti kompleksa, njegovih autorskih, arhitektonskih, urbanističkih, ambijentalnih i društvenih vrijednosti. Posebnu pažnju treba posvetiti odnosima građevina i otvorenih prostora, prepoznatljivom oblikovanju volumena i kontinuitetu kulturnih, sportskih, privrednih i javnih sadržaja.

Zaštita podrazumijeva:

- **Očuvanje prostorne kompozicije kompleksa**, proporcija i hijerarhije volumena, karakterističnih krovnih formi, istaknutih konstruktivnih elemenata, ulaznih volumena i atrijskih otvaranja.
- **Očuvanje otvorenosti i javnog karaktera platoa**, pješačkih komunikacija, prostora okupljanja i značajnih vizura prema kompleksu i unutar njega. Spriječiti daljnje zauzimanje ovih površina, a naknadne dogradnje i trgovačke strukture koje narušavaju prostorne odnose preispitati radi njihovog uklanjanja ili odgovarajućeg preoblikovanja, na osnovu prethodne valorizacije.
- **Očuvanje i odgovarajuću obnovu izvorne materijalizacije**, naročito vidljivog betona, staklenih prizmi i podnih obloga, uz prethodno istraživanje dokumentacije i sačuvanih površina. Sanacijom treba sačuvati karakteristične teksture, boje, spojeve i način obrade, kao i materijalni kontinuitet unutrašnjih i vanjskih prostora.
- **Očuvanje kompozicije i modularnosti prozorskih otvora**, njihovih proporcija, dubine, karakterističnih okvira i ritma smjenjivanja punih i ostakljenih površina. Pri obnovi ili zamjeni dotrajalih elemenata sačuvati odnos sitnijih i većih prozorskih polja, kontinuitet ostakljenih pojaseva i stepen transparentnosti koji učestvuju u vizuelnom rasterećenju betonskih volumena.
- **Očuvanje svjetlosnih i ambijentalnih kvaliteta**, uključujući prirodno osvjetljenje kroz staklene prizme i atrije te odnos unutrašnjeg osvjetljenja i vanjskog prostora u večernjim satima.
- **Očuvanje oblikovne cjelovitosti svih strana kompleksa**, uključujući stražnje fasade, manje istaknute ulaze i servisne objekte. Zaštitom obuhvatiti njihove karakteristične nadstrešnice, reljefne i teksturalne obrade betona, polja staklenih prizmi i druge detalje koji doprinose zajedničkom arhitektonskom izrazu.
- **Dokumentovanje, valorizaciju i obnovu sačuvanih elemenata urbane opreme i umjetničkih ostvarenja**, posebno karakteristične rasvjete, uz istraživanje njihove izvornosti, ranijeg rasporeda i pripadnosti pojedinim fazama uređenja. Posebno dokumentovati i očuvati betonske reljefne znakove na fasadama Doma mladih i druge integralne likovne detalje, uz istraživanje njihovog autorstva, značenja i načina izrade.
- **Uređenje reklamnih oznaka, instalacija i naknadno postavljene opreme** prema jedinstvenim pravilima za kompleks. Njihov položaj, dimenzije i način pričvršćivanja uskladiti s arhitekturom, uz uklanjanje ili premještanje elemenata koji zaklanjaju vrijedne detalje, oštećuju izvornu građu ili narušavaju čitljivost fasada i povezujućih struktura.
- **Revitalizaciju koja podržava multifunkcionalnost i društvenu ulogu Skenderije**, uz unapređenje pristupačnosti, sigurnosti, instalacija i uslova korištenja. Nove intervencije potrebno je uklopiti bez narušavanja vrijednih prostornih odnosa, oblikovnih osobina i materijalizacije kompleksa.

[31] Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa rađen 2003.godine za Regulacioni plan "Skenderija";
Separat zaštite kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa rađen 2008.godine za Regulacioni plan "Podgaj-Tekija"

BIBLIOGRAFIJA

- Approaches to the Conservation of Twentieth-Century Cultural Heritage: Madrid–New Delhi Document, 2017.
- Argan, Giulio Carlo; Bonito Oliva, Achille. *Moderna umetnost II: 1770–1970–2000.* Beograd: Clio, 2005.
- Arhiva Collegium Artisticuma
- Australia ICOMOS. (2013), The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance, 2013
- Avrami, Erica, Susan Macdonald, Randall Mason i David Myers (ur.). 2019. Values in Heritage Management: Emerging Approaches and Research Directions. Los Angeles: The Getty Conservation Institute. https://www.getty.edu/publications/heritagemanagement/
- Burazor Mladen i Nermina Zagora, Gramatika arhitektonskog prostora: Analiza i sinteza u arhitektonskim kompozicijama, Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet, 2025.
- „Collegium Artisticum priređuje izložbu slika: Bosansko selo". *Jugoslavenska Pošta*, 1940, br. 3451, str. 6.
- Cullen, Gordon. *Gradski pejzaž*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
- Čusto Amra, Urbane transformacije Sarajeva u vrijeme socijalizma, Prilozi historiji BiH u socijalističkoj Jugoslaviji, Institut za historiju Sarajevo, 2017.
- Čusto A i Šabanović M, Elaborat Stanje spomenika od značaja za grad Sarajevo, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog I prirodnog naslijeđa, Sarajevo, 2019.
- Čustović M, 300 000 KM otvorilo vrata Ars Aevija, Dnevni avaz, 31.1.2014.
- Dokumentacija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa (Separati. Elaborati, foto dokumentacija)
- Kasapović, Jasna. (2026). Terenska fotografska dokumentacija Kulturno-sportskog centra Skenderija, Sarajevo, 23. oktobar 2026. godine (200 fotografija). Privatna arhiva autorice
- Korov Goran, Zajednička ili zasebna? Paradigma u arhitekturi socijalističke Jugoslavije, Kvartal IX, 3/4, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012. 48-56
- Kreševljaković Hamdija, Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrečije, Prilog povijesti Sarajeva XVI stoljeća, Sarajevo, 1938.
- Kreševljaković Lejla, Domovi kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet, 2025.
- Krier, Rob. *Gradski prostor u teoriji i praksi*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
- Lista evidentiranih, prethodno zaštićenih i zaštićenih nepokretnih dobara baštine i prirodne baštine Kantona Sarajevo, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo
- Medić Milan, Kulturno-sportski centar "Skenderija" u Sarajevu; *ARH: revija za arhitekturu*, godina X, br. 13/14, januar–juni 1972, str. 3–12. Sarajevo: Savez arhitekata Bosne i Hercegovine.
- Personalna građa Ibrahima-Ibrice Sakića, predsjednika Saveza filmskih i TV kritičara i publicista Jugoslavije i člana Programskog savjeta „Doma mladih". Građu ustupila Đula Sakić.
- „Prva slikarska izložba sa motivima iz bosansko-hercegovačkog života. Dobar početak rada umjetničke grupe Collegium Artisticum". *Jugoslavenska Pošta*, 1940, br. 3439, str. 5.
- Smith, Edward Lucie. *Umjetnost danas. Od apstraktnog ekspresionizma do hiperrealizma*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1978.
- Spasojević Boro, Da bi grad bio gradom, uz 25 godina Skenderije, Oslobođenje, 5.12.1994.
- Šabanović Mirha, Savremena poslijeratna bosanskohercegovačka javna skulptura, prilozi za proučavanje historije Sarajeva br. 8/9, muzej sarajeva, 2020.
- Univerzitet u Sarajevu - arhitektonski fakultet 1949-2024: 75 godina obrazovanja arhitekata u Bosni i Hercegovini (publikacija, 2024.)
- Vijeće Evrope. (2005). Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention)
- Zakon o zaštiti kulturne baštine Kantona Sarajevo, Službene novine Kantona Sarajevo br 2/00
- "U Sarajevu otkriven spomenik Mirzi Delibašiću" (https://balkans.aljazeera.net/news/sports/2022/6/1/u-sarajevu-svecano-otkriven-spomenik-legendarnom-mirzi-delibasicu, pristup 27.10.2026.

Datum: kreirano - septembar, 2026.
dopuna – novembar, 2026.

Evidenciju, istraživanje i preliminarnu valorizaciju sačinile:

mr.arh. Jasna Kasapović - Stručni saradnik za zaštitu graditeljske baštine;
mr.sci. Amra Čusto, dipl.prof.hist. - Stručni savjetnik za zaštitu historijskog naslijeđa;
dr.sci. Mirha Šabanović, dipl.hist.umjet. i komparativista - Stručni savjetnik za zaštitu spomeničkog naslijeđa